

TÜRÜK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 28, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: 23.01.2022

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: 11.03.2022

Sayfa / *Page*: 28-38

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer*:

Prof. Dr. İlyas Üstünyer

International Black Sea Üniversitesi, Eğitim ve Beşeri Bilimler Fakültesi,
Türk Filolojisi Bölümü, Tiflis/Gürcistan

ilyasustunyer@gmail.com

GUSTAV RADDE'NİN GEZİ NOTLARI'NDA RUS İDARESİNDEKİ ARTVİN: KÜLTÜREL, SOSYAL VE ETNOGRAFIK DİKKATLER

Öz

Artvin şehri, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Rus idaresine geçti. Şehir, yaklaşık 40 yıl Rus idaresi altında kaldı ve 1921 yılında tekrar Türkiye'ye iade edildi. Alman batonikçi ve doğabilimci Gustav Radde Rus idaresindeki Artvin'i 1893 yılında ziyaret etti. Ziyaret sırasında tuttuğu gezi notlarını bilahare Almanya'da yayınladı. Radde, Artvin ziyareti öncesinde Osmanlı coğrafyasına iki araştırma gezisi daha düzenlemişti. Radde'nin Artvin notları diğer iki ziyaret notları da eklenerek Osmanlı Gürcistan'ı Üzerine başlığıyla Gürcüceye çevrildi. Radde, bu üçüncü gezi notlarında Artvin bölgesinin flora ve faunasının yanı sıra Artvin'in kültürel, etnografik, sosyal görünümünü de anlattı. Bu makalenin amacı Radde'nin Rus idaresindeki Artvin'de gözlemlediği sosyal, etnografik ve kültürel olguları tespit etmektir. Radde'nin çalışmasında Artvin'i odak alan üçüncü gezi notları Amaçlı Örneklem Seçme Metodu ile çalışmanın örnekleme olarak seçilmiştir. Elde edilen veriler Sosyolojik Yöntem ile analiz edilmiştir. Eserde, geçiş dönemi Artvin'in idarî yapısı, sosyal, etnografik, kültürel kabullerin yanı sıra şehirde ve bölgede dinî kabullerin de değişmeye başladığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, geçiş dönemi öncesi (1877) ve sonrası (1918) Artvin'deki benzer olay ve olgularla karşılaştırılarak Rus idaresindeki Artvin'de yaşanan değişimlerin boyutlarını ve alanlarını tespit etmede ölçüt olarak kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Rus idaresi, sosyal yaşam, etnografya, kültürel tespitler.

**ARTVIN UNDER RUSSIAN RULE in GUSTAV RADDE'S TRAVEL NOTES:
CULTURAL, SOCIAL AND ETHNOGRAPHIC ATTENTIONS**

Abstract

Artvin came under Russian rule at the end of the 1877-78 Ottoman-Russian War. The city remained under Russian rule for about 40 years and was returned to Turkey in 1921. In 1893 German batonicist and naturalist Gustav Radde visited Artvin that was under Russian administration. Radde later published his travel notes in journals, Germany. The visit was his first visit to the Ottoman geography. Radde's Notes to Artvin, along with two other visit notes, were translated into Georgian under the title On Ottoman Georgia. Radde besides the flora and fauna of the Artvin region in these third travel notes explained the cultural, ethnographic and social features of the city, Artvin as well, and so the aim of this article is to make visible the social, ethnographic and cultural phenomena in his travel notes. These notes were chosen as the sample of the study with the Purposeful Sampling Method. The data were analyzed by the Sociological Method. We determined that besides the administrative structure, social, ethnographic and cultural structures as well were undergone some changes. The findings can be used to compare them with the data on Artvin before (1877) and after the transition period of it (1918).

Keywords: Artvin, Russian administration, social life, ethnography, cultural determinations

1. Giriş

Artvin şehri, 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar (1877-1921) yabancıların yönetiminde kalmıştır. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı neticesinde 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Anlaşması ile Osmanlı'dan çıkan ve Rusya idaresine geçen şehir 1914 yılına kadar Ruslara karşı birçok direniş ve ayaklanmaya da sahne olmuştur. 1918 yılında kısa süreliğine İngilizlerin yönetimine geçen Artvin Gürcistan ile Türkiye hükümeti arasında yapılan 27 Şubat 1921 tarihli anlaşma ile tekrar Türkiye yönetimine geçmiştir (Tuncel 1991: 420-422).

Alman botanikçi ve doğa bilimci Gustav Radde (1831-1903) 1893'te, yine Alman Kurt Bittel (1900-1991) 1933'te, Gottthard Jäschke (1894-1983) 1977'de Artvin üzerine yazılar yayınladılar. Gürcü yazar Giorgi Kazbegi de Osmanlı yönetimindeyken Artvin'in de içinde olduğu bölgeyi 1874 yılında ziyaret etti (Kazbegi 2019: 67, 73-126). Kazbegi'nin izlenimleri *Türkiye Gürcistan'ında Üç Ay başlığı* altında yayımlandı.

Gustav Radde'nin Artvin gezi notları diğer üç araştırmacının Artvin üzerine yazdıklarından farklılık arz etmektedir. Zira yukarıda adı geçen gezginlerin Artvin ziyareti şehir Osmanlı yönetimi altındayken gerçekleşmiştir. Radde'nin Artvin ziyareti şehrin Rus yönetimi altındayken yapılmıştır. Dolayısıyla Radde'nin Artvin notları yeni yönetim altındaki şehirde meydana gelen değişiklikleri,

yenilikleri görme ve yukarıda adı geçen yazarların eserleri ile karşılaştırarak ortaya çıkan farklılıkları tespit etmek adına önem arz etmektedir.

Radde, 1852 yılında Rusya'ya gelerek botanik ve doğa bilimleri sahasındaki çalışmalarını burada sürdürdü. İlerleyen yıllarda Rus vatandaşı oldu. Radde, 1863 yılında Tiflis'e yerleşti. Burada Kafkasya'nın florasını ve faunasını daha yakından inceledi. Bölgenin Osmanlı coğrafyasına yakınlığından dolayı Osmanlı coğrafyasına da değişik dönemlerde 3 araştırma gezisi gerçekleştirdi. İlk iki gezisini 1867, 1874 yıllarında Osmanlı yönetimindeki Kars ve Erzurum'a yaptı. Üçüncü gezisini 3-16 Ağustos 1893'te Rusya idaresindeki Artvin vilayetine gerçekleştirdi. Tiflis'teki Kafkasya Müzesi'nin muhafızı E. Kening de Radde'ye bu gezide eşlik etti. Radde, iki hafta süren araştırma gezisinin izlenim ve tespitlerini Almanya'daki bilimsel bir dergide "Karadeniz'in Doğu Kıyısı ve Onun Son 30 Yılda Kültürel Gelişimi" başlığıyla yayınladı (Radde 2018: 36-37).

Osmanlı coğrafyasına gerçekleştirdiği ikinci gezi sırasında, onun Rus ajanı olabileceğinden şüphelenen ve onu tutuklamak isteyen Osmanlı askerlerine gösterdiği görevlendirme belgesinde Radde'nin Osmanlı bölgesine yaptığı gezilerin amacı bölge florasının ve faunasının Kafkasya ile olan ilişkisini incelemek olarak belirtilmiştir. Radde, ziyaret ettiği bölgelerin florası ve faunasını araştırırken aynı zamanda bu bölgelerde tanık olduğu sosyal hadiseleri ve etnografik özellikleri, mimarî, kimlik, kültür, etnik yapı, gelenek ve göreneklerle ilgili konuları da gezi notlarına almıştır.

Bu çalışmada Radde'nin Rusya idaresindeki Artvin'e gerçekleştirdiği gezi sırasında tuttuğu notlarda bölgenin flora ve faunası dışında yer verdiği sosyal olay ve olgular tespit edilmeye ve Radde'nin bunları hangi düzlemde konumlandığı görünür kılınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Artvin bölgesinin sosyal yaşamına, etnografik özelliklerine, etnik yapısına, üretim şekillerine, şehrin nüfus yapısına, iş kollarına, yönetim şekline, yemek kültürüne karşı Radde'nin konumunun kimi zaman rasyonel kimi zaman da öznel olduğu tespit edilmiştir.

Bu bulgular, geçiş dönemi öncesi (1877) ve sonrası (1918) Artvin'deki benzer olay ve olgularla karşılaştırılarak Rus idaresindeki Artvin'de yaşanan sosyal, etnografik ve diğer değişimlerin alanlarını ve boyutlarını tespit etmede yol gösterici olacaktır.

2. Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın evrenini Radde'nin değişik dillerde konuyla ilgili yayımlanan yazıları, eserleri oluşturmuştur. Bu yayınlar arasından Radde'nin Osmanlı coğrafyasına yaptığı geziler üzerine yazdığı 3 Almanca yayın bir araya getirilerek oluşturulan *Osmanlı Gürcistan'ı Üzerine* adlı Gürcüce eserdeki üçüncü gezi notları Amaçlı Örneklem Seçme'nin Tipik Durum Örneklem Metodu ile çalışmanın örnekleme olarak seçilmiştir. Nitel araştırmalarda Amaçlı Örneklem Seçme Metodu'nu uygulayan araştırmacı evrenin özelliklerini genel olarak bildiğinden hareket eder ve örneklem tipik bir durumla oluşturulur (Tongco 2007: 147-158). Dolayısıyla, Radde'nin eserinin ana temasını oluşturan bölgenin florası ve faunası araştırma dışında tutularak çalışmada Rus idaresindeki Artvin'deki sosyal, kültürel ve etnografik olay ve olgular tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler Sosyolojik Yöntem ile analiz edilmiştir. Wellek ve Warren'e göre bu yöntemle edebiyata ait olmayan belgeler de analiz edilebilmektedir (Grisebach 1995: 95).

3. Bulgular

Radde ve Kening'in Artvin gezisi 22 Mayıs 1893'te Batum'dan başladı. İlk durakları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara geçen Ardahan'a bağlı Borçka oldu. Borçka'da posta şefi misafirleri sıcak bir ilgiyle karşıladı. Misafirler atları dinlenirken posta şefinden bölge ve yerel halk hakkında ilginç bilgiler aldılar. Radde günlüklerinde Borçka için şu notları düşmüştür: "...büyük bir Türk köyü konumundadır. Çoruh Nehri'nin sol tarafında, küçük bahçeler arasında inşa edilmiş bir amfi tiyatroyu andırmaktadır. Evlerin çoğu üç katlı olup Türk usulü kremitlerle kaplıdır. Binaların ön cephesi nehre bakıyor. Nehrin sağ yakasında postahane ve askerî kışla gibi köy yönetim kurulunun bir kaç yeni binası bulunmaktadır." (Radde 2018: 79).

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Rusların eline geçen Artvin'de kalan Müslüman tebaanın büyük bir kısmı Osmanlı topraklarına göç ettiler. Radde bu göç olgusunu şöyle anlatmaktadır:

"...Rus hükümeti her ne kadar yerel halk için şartları hafifletmeye çalışsa da, yeni fethedilen bütün topraklarda olduğu gibi, bölgedeki Müslüman nüfusun büyük bir kısmı burayı terk ediyor. Osmanlı bölgesine göç ediyorlar, göçün en önemli nedeni dinî faktörlerdir. Ne Rusya, ne de Osmanlı halkların toprak haklarını tanıyor; her iki tarafta da toprak devletin olup ancak kiralanabiliyor. Türkiye'de Beylerin bile toprak üzerinde hakları yoktur. Lâkin toprak satılabiliyor. Bunun en önemli koşulu yeni toprak sahibinin daha önce yapılmış anlaşmaların bütün şartlarını yerine getirecek olmasıdır. Burayı terk eden Müslüman tebaa mülklerini çok ucuza satmaktadır. Örneğin, Borçka'da içinde üç katlı evin bulunduğu bir arsa 100 rubleye satılmaktadır. ...Burada kalan masum insanların günleri can sıkıntısı içinde geçmektedir. Yeterince tıbbî yardım alamadıkları için sağlıklarını korumaları çok kolay olmuyor. Eğlence hakkından bahsetmiyorum bile! Çünkü onlar için böyle bir şey mevcut değil! Ürünler çok pahalı. Çoğu zaman temel ihtiyaç ürünleri bulunmuyor. Maddî imkansızlıklar ebeveynlerin çocuk yetiştirmesini güçleştirmektedir" (Radde 2018: 80)

Borçka'dan, Çoruh Nehri'nin kıyısını takip ederek ilerleyen araştırmacılar yer yer göçmüş, yer yer de Türkler tarafından hayvanlarını geçirmek ve ulaşım amacıyla tamiri yapılmış, çamurlu ve tehlikeli yolları aşarak Rus hükümetinin asfaltlamaya başladığı neredeyse tamamlanmak üzere olan yola çıkarak yol boyunca tanık olduklarını şöyle anlatmaktadırlar: "...Yol buradan Yalnızçam Geçidi'ni de aşarak Ardahan Ovası'na uzanıyor. Akhaltskhe-Ardahan kesiminde yol seyahate elverişli olduğu için muhtemelen yakın zamanda hedefimize ulaşacağız. Ardından da Batum-Artvin-Ardanuç-Ardahan-Akhaltsikhe'ye..." (s. 81). Radde (2018), Çoruh nehrinin çevresindeki coğrafi koşulları şöyle anlatmaktadır: "Çoruh'un üst kısımlarında kar yoğun olduğunda köy yolları kapanır ve köylerin dış dünya ile ilişkileri kesilir. Postalar adreslerine aylarca ulaşamaz ve kışın burada seyahat etmek kolay değildir. İlkbaharda karların erimesiyle yoğun çığ düşümü olur ve yollar kimi yerlerde yine kapanır." (s. 81).

Gece yarısı Sinkot (Küplüce) Polis Merkezi'ne ulaşan kafiye başında epreitor¹ olan bir görevli karşılaşmıştır. Radde sonrasını şöyle anlatmaktadır:

“... Bizi, mahkumlar için yapılmış yüksek çitle çevrili bir yerde ağırladılar. Müfreze zar zor geçiniyordu. Bize çayı ancak ikinci gün verdiler. ...Karakolun dibindeki yamaçta, çitle özenle çevrilmiş bahçeleri, küçük çayrıları, tarlalarında mısır, arpa ve buğday yetiştirdikleri aynı adı taşıyan bir köy bulunmaktadır. Çoruh Nehri'nin çevresinde neredeyse sadece mısır ekiliyor. Artvin'in yukarı kısımlarında ise tam tersine arpa yetiştiriliyor. Artvin'de ilkbaharda tarlalar bozulmaktadır. Su ise yapay korunaklarda biriktirilmektedir. Burada da kendimizi zor koşullarda bulduk... Atlara hiç bir yerde yem bulamadık” (Radde 2018: 81).

Sinkot'tan 9 gibi ayrılan kafiye uzaktan Artvin kendini gösterince bölgenin bitki örtüsüne buradaki taze çiçeklere ve rengarenk çayrırlara, zeytinliklere, dut ve ceviz ağaçlarına dikkat kesildi. Radde, Artvin'i sıradışı bir yerleşim yeri olarak nitelemektedir:

“...Merkez, denizden 1800 metre yüksekliktedir. Artvin'e ulaşmak için Çoruh'un sağ yakasındaki yolu takip etmeniz ve 600 metre yükseklikten inmeden önce 24 yılan taşını (serpantinleri) aşmanız gerekmektedir. Sizi, yolun sonunda Çoruh'un diğer tarafına götürecek 19 metre uzunluğundaki demir bir köprü karşılar. Dolambaçlı, dar patikalardan geçtikten sonra Artvin merkeze, çarşıya ulaşırsınız. Köşede güzel bir yerde, yüksek bir kaya duvarının yanında, Türk usulü çeşitli binalar, farklı farklı dükkanlar, funduk, demirciler yer alır. Buradan dolambaçlı dik yokuşlar başlamaktadır. Üstümüzde, köprünün yanında, bir uçurumun kenarında, Artvin'in en eski kalesinin kalıntıları görülmektedir. Kale, yüksek bir çitle çevrilmiş. Rivayetlere göre kaleyi Gürcü Kraliçesi Tamar (1166-1213) inşa ettirmiş” (Radde 2018: 82).

Çoruh Nehri'nden yaklaşık iki yüz metre uzaklıkta bir kışlanın konuşlandığını belirten Radde, Artvin'de etkili bir idarî pozisyona sahip Eristavi'nin² 1877-78'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda burada idarecilik yapan, tanınmış Gürcü idareci Mikheil Mepisashvili'nin yerine 1886 yılında göreve geldiğini belirtmektedir. Radde, Eristavi ile karşılaşmalarını ve onun kendilerini ağırlayışını şöyle anlatmaktadır:

“...Evine ulaşmamız bir saati aldı. İleri gelen Beylerden biriydi. Gür, beyaz sakallı, yakışıklı, tıknaz bir adamdı. Enerjik yüz hatlarına sahip kel, keskin bir profildi. Çekici ama delici bir bakışları vardı. Bizi sıcak karşıladı ve mükemmel bir şekilde ağırladı. En önemlisi de yerel halk hakkında detaylı bilgiler verdi. Avrupaî yaşam şekillerini önceden tatmış, daha sonra koşullar değişince kamu görevine girmiş Eristavi 15 yıldır burada yaşıyor. Son yedi yıldır burada idarecilik yapıyor. Karısı, çocuğunu yetiştirmek için Harkov'a taşınmış, o burada yalnız yaşıyor. Boş zamanlarında mekanik yapılar inşa etmekle meşgul. Bu kadar tehlikeli ve çorak Artvin'de telefonla konuşabilme sürprizi onun gayretleriyle gerçekleşmiş. Eristavi, yönetimi altındaki personeliyle el yapımı bir telefonla konuşabiliyor. Odalardan birinde altın balıklı bir akvaryum da dikkat çekici. ...Eristavi'nin evinin güney cephesi harika bir doğa manzarasına bakıyor. Altımızda ise yan yana yığılmış binalar takımı vardı. Hepsi benzer tasarıma göre inşa edilmiş ve ağır taş veya Türk usulü kremitle kaplanmışlar. Binaların temellerinde granit ve lüf taş kullanılmış. Tuğlalar arasına kalın kireçten harç tabakası konulmuş. Sağda solda temiz, çoğunlukla beyaz, bir çok penceresi olan, dış balkon olmayan evlerdi bunlar” (Radde 2018: 83).

¹ Bir yıllık hizmetten sonra erlere verilen askeri rütbe.

² Mikheil Eristavi, 19. yüzyılın 80-90'lı yıllarında Artvin kentinin idarecisiydi.

Radde, Artvin'in nüfus ve idarî yapısına ilişkin de bilgi vermektedir. Artvin'de 6876 kişi yaşamaktadır. Nüfusa ait diğer veriler şöyledir: "Artvin, idarî olarak üçe ayrılmış. Bölgede nüfusa kayıtlı 52746 kişi yaşamaktadır. Artvin'in bizim bulunduğumuz bölümünde 5695 erkek, 5231 bayan yaşamaktadır. Artanuç'ta ise 7829 erkek, 7296 bayan yaşamaktadır. Şavşat-İmerkheviza'da nüfusa kayıtlı 10655 erkek, 10164 bayan bulunmaktadır. Bu rakamlar bu bölgelerde daimî yaşayan nüfusun rakamlarıdır. Güvenilir kaynaklara göre nüfusun çoğunluğunu ailelerinde ana dillerini koruyan Gürcü kökenli Müslüman Acaralılar oluşturmaktadır." (s. 84).

Bölgede Müslümanların yanısıra Roma Katolikliğine bağlı Ermenilerin de yaşadığını belirten Radde, Ermenilerin yaşam şekillerini şöyle anlatmaktadır: "...Bölgelerinde 6 kilise ve iki okulları bulunmaktadır." (s. 84). "...Müslümanlar ise dinî ritüellerini 42 mescid ve camide yürütmektedirler. Aynı zamanda 81 köy okulunda eğitim verilmektedir. Şehir genelinde 3675 öğrenci ve 116 öğretmen bulunmaktadır. Artvin'de yaklaşık 100 öğrencisi bulunan bir öğretmen okulu da mevcuttur" (s. 84).

Gidilen yerlerde pazarları ziyaret etmenin o beldenin sosyal dokusuna dair bir çok ipucu vereceğini belirten Radde, ziyaret ettiği halk pazarını şöyle anlatmaktadır: "...Dik merdivenleri çıkıp bir yokuşa vardığınızda kendimizi açık bir yerde bulduk. Pazar merkeze kurulmuştu. Pazarda dar, zemini kötü, çok sayıda kabin mevcuttu. Hepsi de açıktı... Kürklerin ve derilerin bir kısmı Acara avcılarının getirdiği kısrak, tilki, geyik, yaban keçisi, tavşan derileri ile takas edilmekteydi. Kuban Plastunları³ sayesinde evcil domuzların Türkiye sınırına da ulaştıklarını görmüş olduk." (s. 84).

Rusların eline geçeli 15 yıl olan şehirde Müslümanlar domuzları görür görmez onları kovalamaktadırlar. Domuzları Müslümanlardan askerlerin koruduğunu belirten Radde, "Fırınlarda koçi denen domuz yavrusu kızartıldığını gören Müslümanlar fırınlardan ekmek satın almamaktadırlar (s. 85), demektedir. Diğer hayvan türlerine ilişkin ise Radde şunları söylemektedir:

"...Burada evcil hayvanların önde geleni keçidir. Her gün keçi kesilir. İyi koyun eti nadir bulunur, sığır eti sağlıksızdır ve yalnızca askerî tabur tedarikçisi aracılığıyla edinilebilmektedir. Nüfusun büyük bir kısmı fakirdir. Halk koyun eti pahalı olduğu için satın alamıyor. Bunun yerine keçi etiyle yetiniyor. Kasaplık bir keçinin fiyatı 50 kapik(kuruş)tir. Keçi derisi 25 kapike satılıyor. Her sene Marsel Pazarı'nda 15000-20000 adet keçi derisi satılıyor. Her şey gibi bu zor dönemlerde keçi de pahalılaştı. Artık bir keçinin fiyatı 1 ruble veya 1 ruble 20 kapik civarındadır. Keçi derisinin yanı sıra Artvin'de koyun derisi de işlenmektedir. Güzel bir manda derisi 15-20 ruble arasında değer görmektedir." (Radde 2018: 85).

Radde, Artvin bölgesi ile Ermenistan'ın yaşam şekillerini ve koşullarını karşılaştırmaktadır: "...Ermenistan'da olduğu gibi burada da yazlık meralardan dönen iyice beslenmiş sığırlar sonbaharda kesilir ve etler güneşte kurutulur." (s. 85). Artvin'de etin nasıl işlendiğini ise "koyun eti hem kurutularak evlerde tüketilmekte hem de pazarda satılmaktadır" (s. 85), demektedir. "...Dilimlenmiş koyun etleri, toprak kapların içine dizilir ve üzerine kızgın yağ dökülür. Yağ soğuyunca kalın bir tabaka halini alarak içeri havanın girmesini önler. "Kavurma"⁴ denilen bu etler İstanbul dahil değişik şehirlere satılmaya götürülmektedir." (s. 85).

³ Kuban'da yaşayan Kazaklar. Rus askerî tarihinde farklı görevlerde kullanılmış ve değişik adlarla anılmışlardır. (çn.)

⁴ Sözcük Gürcücede "kaurma - კაურმა" olarak kullanılmaktadır.

“Ruslar bu bölgenin yollarını yenilemişler. Yeni yolların yapımından sonra deve kullanımı yaygınlaşmış” diyen Radde, “...köpek, bu taraflarda nadirattandır.” demektedir. Komşu göçebelere, örneğin Kürtlerde, köpeklere büyük fiyatlar biçildiğine işaret eden Radde, “iri, güçlü çoban köpeklerine 50 ruble değer biçilmektedir” (s. 85), demekte ve şunları eklemektedir:

“...Artvinliler göçebe bir halk değiller, mütevâzi ve yerleşik bir yaşam sürmektedirler. Dolayısıyla köpek onlar için pahalı bir zevktir. Artvin, kümes hayvanları açısından da fakirdir. Örneğin Batum’daki Türk evlerinde güvercinleri sık sık görürsünüz. Fakat Artvin’de onlara raslamak zordur, tüm Artvin’de 10 adet zor bulursunuz desem mübalağa olmaz. Burası ördekler ve kazlar için uygun bir coğrafya değildir, tavuk da pek bulunmamaktadır. Yaşlı, zayıf bir tavuk satın almak için 60 kapık istiyorlar, bir çift civcive ise 50 kapık değer biçiyorlar. Hindiye hiç rastlanmaz. Yaban kuşlar Artvin ve Çoruh’ta yiyecek bulmakta zorlanıyorlar, bundan dolayı buralara yolları düşmemektedir. ...Burada sürengen enfilasyonu var. Aşağıda sıcak vadide akrepler ve yılanlara sık rastlanmaktadır. Bostanların büyük düşmanı danaburnu böcekleri ekinlere de zarar vermektedir. Sebzeler genelde soğan, turp, pancardır, seyrek de olsa kişniş ve havuç da görülmektedir. Artvinliler dere otunu tanımıyorlar. Maydonazların türü ise yabandır. Yükseklerde lahana yetiştiriliyor. Ancak aşağılarda sıcak bir iklim var. Yer yer ekin tarlalarına rastlanıyor. Patates Akhaltsikhe’den getiriliyor. Domates ve patlıcan büyük rağbet görüyor, doğru yerlerde itinayla bakılıyor ve bunlardan kış için turşu yapılıyor. Yazın meyve ve biraz ekmekle besleniyorlar, yine de sağlıklı görünüyorlar. Dut önemli besin kaynaklarından biridir. Dutu düşük kalite vorkta yapımında da kullanıyorlar” (Radde 2018: 86).

Radde, Artvin’in bitki örtüsü, burada üretilen bitki ve meyve türleri, bunların yetiştirme koşulları ve ayrıca Artvin toponimisine ilişkin şu bilgileri vermektedir:

“...Artvin kelimesi ‘dönmek’ demektir. ...Burada kiraz, erik gibi çekirdekli meyveler boldur ve yaygındır. Alt yamaçlarda zeytin, üzüm, tütün yetiştiriciliğine büyük önem verilmektedir. 400 metre yükseklikte yetişen zeytinler yağ üretimi için kullanılıyor. Zeytini, acısı çıkarıldıktan sonra da yiyorlar. Bir fit zeytinyağının fiyatı 5 rubledir. Artvin şarabı İmeriti şarabına benzemektedir. Müslümanlar üzüm suyunu Ermenilere satmaktadırlar. Ermeniler bu üzüm sularından şarap üretmektedirler. Gverda Köyü şaraplarıyla ünlüdür. Bir batman⁵ yeni şarabın fiyatı 1 ruble 20 kapıktır. Mahzenlerde daha fazla bekletilmiş şarapların fiyatları da daha yüksektir ...İpe dizilen fındıkları üzüm suyuna bulanmış una sokulup çıkarıyorlar ve tatara denilen sucuk hazırlıyorlar. Tataraları Tiflis’e satmak için götürüyorlar. Kuru incir de yine burada hazırlanan yiyeceklerdendir.” (Radde 2018: 87).

Radde, Samsun tütününün Murgkhuli Vadisi’nden getirildiğini ve Artanuç tütününe kıyasla daha kaliteli olduğundan bahsetmektedir. Bir fit tütünün 9 ile 12 ruble arasında değiştiğini belirtmektedir: “Artanuç tütünü Trabzon tütününe benziyor ve bir fiti 5-7 ruble arasında satılıyor” (s. 88). Artvin’de değişik ceviz türlerinin de satılmasına rağmen Artvin’in asıl gelir kaynağının meyve olduğunu belirtmektedir:

“...Çarşıda dolaştık. Terziler, avcılar, siraçlar,⁶ üretim yapıyorlardı. Malları çok kaliteli değildi. Terziler arasında özel gelinlik dikenler de vardı. Bunlar Katolik Ermeniler idi. Buranın

⁵ 15. yüzyılın ikinci yarısında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından getirilen ağırlık birimi Osmanlı’da, İran’da, Rusya’da, Kafkasya’da kullanılmaya başladı. Bir Osmanlı batmanı 7.3 kg ağırlığına karşılık gelmekteydi.

⁶ Eski Tiflis’te şarap ve votka tüccarlarına verilen isim. Tiflis’te şarap ve votka üretilen yerlere siraçhana (სირაჩანა) denirdi. Bu faaliyet başkent Tiflis’te bir yokuşa da Şarapçılar adının verilmesinde etkili olmuştur (Üstünyer 2010: 291-302).

geleneklerine göre gelin ve damat nikahtan önce birbirlerine düğün kıyafetleri hediye etmek zorundaydı. Katolik Ermenilerin gelenekleri Türklerin uzun süreli egemenliğinden büyük ölçüde etkilenmiş. Örneğin, ebeveynler çocuklarının evliliklerine kendileri karar vermekteler. Gençlerin bu konuda fikirleri sorulmamaktadır” (Radde 2018: 87).

Artvin halkının karakteristik özelliklerine dair Radde şunları demektedir: “Artvin halkı dürüstlükleri ile nam salmıştır. Ne gündüz ne gece burada hırsızlık görülmez. Fakat çok intikamcılardır, onlar için insan yaşamına son vermek sıradan bir şeydir. Cinayetlerin sebebine bakıldığında ya kişisel hakaret ya da kadın meselesi olduğu görülür” (s. 88). Aile yaşamına ilişkin gözlemleri ise şöyledir: “... eski geleneklere göre aile yaşamı ataerkildir. Aile reisine saygıda kusur edilmez. Oğul babasının yanında sigara içemez, ancak bir şey sorulduğunda cevap verir. ...Müslümanların uyguladığı başlık parası şimdilerde yürürlükte değil, boşanmak yasaktır, eş aldatmak ölümle cezalandırılmaktadır” (s. 88).

Radde, Artvin’deki yeni neslin toplumdaki gelenekler karşındaki tutumuna ve toplumda tanık olduğu sosyal, dinî hadiseler de dikkati çekmektedir: “...yeni nesil, söylenenlere göre, görünüşte ilerlerken toplumun iyi addettiği gelenekleri, görenekleri ve adetleri unutmaktadır, akrabalar artık birbirlerinin kaderine kayıtsız kalabilmektedir. Genç nesil sadece kendi çıkarlarını, birinci dereceden yakınlarını düşünür hale gelmiştir. Toplumsallık azalmaktadır. Ölenin ardından yas tutan neredeyse kalmamıştır ...Eskiden mevta iki saat içinde defnedilirken, şimdi ölümler 24 saat bekletilmektedir” (s. 88).

Radde, toplumda sınıf farkının olmadığına dikkat çekmek için “zengin ile fakir arasında fark yok”, demekte ve eklemektedir:

“... burada çalışan bütün Katolik Ermeniler pintidirler. Onların çoğu ticaretle meşguldürler. Bir yandan İstanbul ile Trabzon’u, diğer yandan Kars ve Ardahan’ı birbirine bağlayan ticaret merkezi Artvin, Rus hakimiyetinden sonra önemini kaybetmiştir ve hâlâ da kaybetmeye devam etmektedir. Yerli halkın buradan kitleler halinde göçüyle bölgenin ticaret hacmi oldukça azalmıştır. Artvin’deki Hıristiyan nüfusun durumu ise Rus hakimiyetinden sonra oldukça artmıştır. ... Söylentilere göre Rusya idaresinden önce burada Türkler Ermenilere karşı bazı konularda baskı yapıyorlarmış. Örneğin Türkler, Ermeni kliselerinde çan çalınması yasaklamışlar. Hıristiyanlar çan sesi ihtiyaçlarını bir plakaya sopayla vurarak gidermişler. Minarelerden okunan ezanlarda ise bir kısıtlama olmamış..” (Radde 2018: 88).

Şehirde değişik işyerlerine ve kahvelere yaptığı ziyaretlerin izlenimlerini ve toplumun kadın olgusunu nasıl konumlandığına dair tespitlerini Radde şöyle anlatmaktadır:

“...Dişçi de dahil işsizler akşamları kahvede toplanıyor ve kağıt oynuyorlardı. Hem doğuda hem de Artvin’de insanların hayatının çoğu çarşıda geçiyordu. Diğer yerler son derece can sıkıcıydı. ...Pencereden çok güzel kızlar bakıyordu. Birisinin kendilerine baktığını görünce hemen gizleniyorlardı. Çeşme başlarında kadınların yanlarından yabancı bir erkek geçince hemen yüzlerini kapatıyorlardı. Şayet Artvinli kadınların güzelliğini ve kıyafetlerinin şıklığını görmek isterseniz pazar günleri sabah saat 8-9 arası Katolik Kilisesi’ne gitmelisiniz.” (Radde 2018: 89).

Artvin’de Katolik Kilisesi’ni de ziyaret eden Radde, “...halk bizi kilisenin kapısında karşıladı. Kiliseye gitmek din müntesipleri için zorunludur. Pazar ayinini büyüklü küçüklü kimse aksatmıyor” (s. 89), demekte ve eklemektedir: “...Kilise avlusunda dolanan kadınlar erkek ziyaretçilerden

çekinmedikleri için yüzlerini kapatmadılar. Ayinden sonra toplu yemek verildi. Biraz vodka, tatlı ve korkoti⁷ ikram edildi” (s. 90).

Radde, Tiflis’e dönerken, Tiflis’te kurduğu Coğrafya Müzesi için Artvin’den hoşuna giden kostümlerin planlarını, hasır sepetlerden nümuneler aldı. Radde, hasır sepetler için “...son derece dayanıklılar” (s. 89) demektedir.

Batum’a, bir geminin gideceği haberini alan Radde ve Kening, Pazartesi sabahı Artvin limanına varmak için yola çıktılar. Hareket istedikleri saatte gerçekleşmedi. Burada harekete geçmenin zor olduğunu ve bu yüzden çok beklediklerini belirten Radde, “... doğulular zamanın sınırlarını bilmediklerinden yolcular gitgide artıyordu. Kafile Müslümanlar, Hıristiyanlar, Erzurumlu tüccarlar, bir İranlı doktor, şarkıcı, yarı kör bir kadın ve onun bakıcısı, Erivanlı Ermeni ve son olarak da kürekçi ve kaptandan oluşuyordu” (s. 91), demektedir. Ancak sabah saat 10’da yola çıkabilen kabile rüzgarın küçük gemiyi hızla sürüklemesiyle kısa sürede Borçka’ya ulaşabildi. Pazar’da durduklarını belirten Radde gezinin son anlarını şöyle anlatmaktadır: “... Burada çok güzel Türk yorganlar dikiliyor, deriler üzerine işlemler yapılıyor ve kilden çok güzel eşyalar üretiliyor. ...Biraz ara verip yeni yolcular aldıktan sonra yola devam ettik. Önceden Artvin’den telgrafla Acarasu’ya çağırdığımız at arabası da gelmiş bizi bekliyordu. Öğlen saat 3 gibi yola koyulduk ve beş saatlik yolculuktan sonra Batum’a vardık” (Radde 2018: 91).

4. Tartışma

Artvin, 1877-78’deki (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Rus yönetimine geçti. Radde ise Artvin’i 1893 yılında, yönetimin el değiştirmesinin üzerinden 15 yıl geçtikten sonra, ziyaret etti. Radde bu ziyareti her ne kadar kendi alanı olan fauna ve flora odaklı bilimsel bir ziyaret olarak ifade etse de notlarda Artvin’in günlük yaşamının, etnografyasının, oradaki halkların dinî ve millî değerlerinin, kültür unsurlarının eserde yoğun olarak yer alması onun bu savını zayıflatmaktadır. Radde’nin Artvin ziyareti Artvin bölgesinin salt florasını ve faunasını araştırmak olmayıp yanı sıra bölgenin diğer özelliklerine dair dikkatleri de notlarına almayı amaçlayan bir gezi olduğunu düşündürmektedir. Bu düşüncüyü Radde’nin bölgeye dair verdiği kesin nüfus sayıları da desteklemektedir.

Artvin bölgesinin Rus idaresine geçmesinin üzerinden 15 yıl geçtikten sonra bölgenin gerek nüfusu gerekse de etnografik bileşenlerinde değişimler olduğu görülmektedir. Bölgeye Rus idaresinin yerleştirdiği Kuban Kazakları doğal olarak buraya kendi yaşam şekillerini de getirmişlerdir. Özellikle de Kazakların bölgeye getirdiği domuzların gezdiği ve pişirildiği yerlere dair yerleşik Müslüman halkın olumsuz tavır aldıkları görülmektedir. Bunu bölgenin tamamına genelleştirmenin mümkün olup olmadığı sorusu ise tartışmaya açıktır. Zira, Radde bölgenin tamamını gezmek yerine gezisini Artvin merkez ile sınırlandırmıştır. Buraya dair teorik çıkarımlarının bir kısmı gezi öncesi ve sonrası okudukları, resmî makamlardan öğrendikleri ile gezi boyunca bölgede karşılaştığı insanlardan duyduklarına dayanmaktadır. Dolayısıyla verdiği örneklerin evreni/bölgeyi temsil etme yetisi de tartışmaya açıktır.

⁷ Buğday ve mısır tanelerinden pisirilmiş lapa.

Rusya'ya geldikten sonra Rus vatandaşı da olan Radde notlarında bölgedeki hayvan türlerinden, bölgede yetiştirilen sebze ve meyve türlerine kadar değinirken Rusya'nın bölgedeki idaresinin bölge halkı ile kurduğu ilişkiyi ve onlar üzerinde ne gibi gelecek planlarının olduğuna ilişkin gözlemlerde bulunmaması veya bulunduğu gözlemlerini notlarına yansıtılmaması da ayrıca düşündürücüdür. Rus idaresinin Artvin bölgesindeki varlığı bölge yöneticisi Eristavi'nin burada ilk kez telefon kullanmaya başlaması, Rusların bölge yollarını asfaltlamaları ve Hıristiyanların yaşam şekilleri oldukça iyileşmiş, ...Kiliselerde kadınlar yabancı erkekleri görünce yüzlerini kapatmıyorlar, gibi Rusya lehine olumlu imalı kıyaslar içeren oryantel ifadelerin dışında herhangi bir detayla yansıtılmamıştır.

Artvin'de idarenin el değiştirmesiyle burada üretilen ürünlerin Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e (Tatara vd.); Tiflis'teki kimi yaşam şekillerinin de Artvin'e (Şıraçhaneler, domuzlar vd) taşınması kültürel etkileşimi gösteren unsurlardır.

Radde, Rus idaresindeki Artvin'de eşi aldatmanın ölümle cezalandırıldığını söylerken bunu yerel Müslüman halk arasında Rusya öncesinde uygulanan bir dini pratiğin gereği mi, veya Ermenilerin ait oldukları Katolik mezhebinin bir vecibesi olarak mı uygulandığını daha somut vermesi beklenirdi. Dahası bu uygulamanın resmi veya geleneksel bir uygulama mı olduğu sorusu da akla gelmektedir. Öyle ki Rus idaresinden sonra da burada böyle bir uygulamanın yürürlükte olduğunu belirtmek bunun Rus idaresince de kabul edildiği anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere Rusya'nın resmi inancı olan Ortodoksluk'ta böyle bir uygulama yoktur. Bu da Rusya'nın bölge Ermenilerinin bağlı oldukları Katolik inaç sisteminin hukuk sistemini sosyal yaşama taşımaları anlamına gelecektir ki bu da Rusya'nın bölgede dini duruma hakim olamadığını ve çoklu bir hukuk sistemine müsaade ettiği anlamına gelmektedir. Zorlama bir çıkarım da olsa Radde'nin bu tespitlerinin sadece bölgedeki Müslüman tebaa için yapılmış olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Çeşme başlarındaki yerli kadınların yanlarından yabancı biri geçerken yüzlerini peçe ile kapatma eylemlerinin kilise etrafındaki kadınlarda görülmemesi örtük bir oryantel bakış açısı taşıdığı açıktır. "Artvin'de güzel kadın görmek isterseniz kiliseye gelmelisiniz" şeklindeki çıkarımı da çoğul anlam evrenlerini içinde barındırmakla beraber tikelleştirici, nesnel olmayan bir bakış açısidir.

5. Sonuç ve Öneriler

Radde'nin 1893 yılında Artvin'e yaptığı gezi, Artvin bölgesinin Rus idaresinde geçirmiş olduğu kültürel, sosyal, dini, etnografik değişimleri göstermenin yanı sıra, bölge halklarının yönetim değişikliği öncesinde ürettikleri maddi ve maddi olmayan değerlerin yeni yönetim tarafından algılanışını, bu değerlerin yerel halk tarafından devam ettirme gayretlerine bir batılı gezgin, araştırmacı gözüyle bakması açısından önem arz etmektedir. Radde'nin resmi ve resmi olmayan veriler ve çıkarımlarla oluşturduğu, ama rasyonel olmak için gayret ettiği notlar bölgede hem yaşamın hem de değişimlerin envanterini tutma ve bunların idare değişikliği öncesi ve sonrası dönemlerdeki değer envanterleri ile karşılaştırılmasını yapma adına önemli veriler içermektedir. Söz konusu gözlemlerin, tespitlerin ve çıkarımların Radde'den yıllar önce ve sonra bölgeyi ziyaret eden Alman ve Gürcü yazarların eserleri ile kıyaslanarak gerçeklikleri test edilebilir. Gezi notlarındaki verilerin, Radde'den 19 yıl önce Artvin'i ziyaret eden Gürcü yazar Giorgi Kazbegi'nin *Türkiye Gürcistanı'nda*

Üç Ay adlı gezi notlarındaki gözlem, tespit ve çıkarımlarla karşılaştırılması bölgeye dair daha sağlam verilerin edinilmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Bittel, K. (1933). "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamül Asarı Atika". *Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, (I) 150-156.
- Grisebach, M. M. (1995). *Edebiyat Biliminin Yöntemleri* (Çevr.: Arif Ünal). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Jäschke, G. (1977). "Die Elviye-i Selase Kars, Ardahan und Batum". *WI*. XVIII (1-2), 19-40.
- Kazbegi, G. (2019). *Bir Rus Generalinin Günlükleri. Türkiye Gürcistan'ında Üç Ay* (Türkçeye çevr.: Rıdvan Atan). Ankara: Doruk Yayınları.
- Radde, G. (2018). *Osmalos saqrvelos şesaheb* (mtargmneli: İza Agladze, Gocha Saitidze). Tbilisi: Artanuji.
- Tongco, M. D. C. (2007). "Purposive sampling as a tool for informant selection". *Ethnobotany Research and applications*, (5), 147-158.
- Tuncel, M. (1991). "Artvin". *İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Üstünyer, İ. (2010). *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan (Kültür, Gelenek, Mekan, Kimlik)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.